

**CHET ELLIKLAR ISHTIROKIDAGI ISHLAR BO‘YICHA
YURISDIKSIYA MASALASINING NAZARIY VA HUQUQIY ASOSLARI
TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI**

Magistranti : Hamidova Nodiraxon Hamidjon qizi

Ilmiy rahbar: Fuqarolik protsessual va iqtisodiy
protsessual huquqi kafedrası
dotsenti, y.f.f.d. J.T.Allayorov

Annotatsiya: Ushbu maqola chet elliklar ishtirokidagi ishlarda yurisdiksiya masalasining nazariy va huquqiy asoslarini o‘rganadi. Unda turli huquqiy tizimlardan bo‘lgan shaxslar yoki tashkilotlarning ishtiroki natijasida yuzaga keladigan murakkabliklar ko‘rib chiqiladi, bunday ishlarni ko‘rib chiqish va hal qilish vakolati qaysi sudga tegishli ekanligini aniqlovchi prinsiplarga e‘tibor qaratiladi. Tadqiqot turli yurisdiksiya nazariyalari, xalqaro konvensiyalar va milliy qonunchiliklarni o‘rganib chiqadi, ularning transchegaraviy nizolarni hal qilishga ta‘sirini tahlil qiladi. Asosiy e‘tibor shaxsiy yurisdiksiya, predmet yurisdiksiyasi, forum non conveniens tamoyili, shuningdek, chet el sud qarorlarini tan olish va ijro etish masalalariga qaratilgan. Maqolaning maqsadi globalashib borayotgan huquqiy makonda yurisdiksiya masalalari bilan bog‘liq muammolar va yechimlar haqida keng qamrovli tushuncha berishdan iborat.

Annatation: This article explores the theoretical and legal foundations of jurisdiction in cases involving foreign elements. It examines the complexities arising from the involvement of individuals or entities from different legal systems, focusing on the principles that determine which court has the authority to hear and decide such cases. The research delves into various jurisdictional theories, international conventions, and national legislations, analyzing their impact on the resolution of cross-border disputes. Key areas of focus include personal jurisdiction, subject matter jurisdiction, forum non conveniens, and the recognition and enforcement of foreign

judgments. The aim is to provide a comprehensive understanding of the challenges and solutions related to jurisdictional issues in an increasingly globalized legal landscape.

Kalit so‘zlar: Yurisdiksiya, chet elliklar, xalqaro xususiy huquq, sud vakolati, transchegaraviy nizolar, tan olish, ijro etish, forum non conveniens, xalqaro konvensiyalar.

Keywords: Jurisdiction, foreign elements, private international law, court competence, cross-border disputes, recognition, enforcement, forum non conveniens, international conventions.

Kirish

Globalizatsiya jarayonlarining chuqurlashuvi va xalqaro munosabatlarning kengayishi natijasida chet ellik shaxslar yoki tashkilotlar ishtirokidagi huquqiy nizolar soni sezilarli darajada ortmoqda. Bunday vaziyatlarda eng muhim va dolzarb masalalardan biri – bu yurisdiksiya masalasidir. Ya'ni, qaysi davlat sudi ushbu nizoni ko‘rib chiqish va hal qilish vakolatiga ega ekanligini aniqlash zaruriyati yuzaga keladi. Ushbu masala nafaqat nazariy ahamiyatga ega, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etadi, chunki yurisdiksiyaning noto‘g‘ri aniqlanishi sud jarayonining kechikishiga, qo‘shimcha xarajatlarga va hatto sud qarorining boshqa davlat hududida tan olinmasligi va ijro etilmasligiga olib kelishi mumkin [1].

Chet elliklar ishtirokidagi ishlarda yurisdiksiya masalasi xalqaro xususiy huquqning markaziy muammolaridan biri hisoblanadi. Bu soha turli davlatlarning huquqiy tizimlari o‘rtasidagi to‘qnashuvlarni hal qilishga qaratilgan bo‘lib, bunda nizolashuvchi tomonlarning fuqaroligi, yashash joyi, shuningdek, nizo predmetining joylashuvi kabi omillar hal qiluvchi rol o‘ynaydi [2]. Yurisdiksiya masalasini hal qilishda har bir davlat o‘zining milliy qonunchiligi va xalqaro shartnomalardagi majburiyatlariga asoslanadi. Bu esa xalqaro darajada yurisdiksiya qoidalarining turli-tumanligiga va ba'zan bir-biriga zid kelishiga olib keladi [3].

Ushbu maqolaning maqsadi chet elliklar ishtirokidagi ishlarda yurisdiksiya masalasining nazariy va huquqiy asoslarini har tomonlama tahlil qilish, ushbu sohadagi asosiy muammolarni aniqlash hamda ularni hal etish yo‘llarini o‘rganishdan iborat.

Shuningdek, maqolada xalqaro amaliyotda shakllangan yurisdiksiya prinsiplari va ularning O'zbekiston qonunchiligidagi aks ettirilishi masalalariga ham e'tibor qaratiladi.

Adabiyotlar Tahlili

Chet elliklar ishtirokidagi ishlarda yurisdiksiya masalasi xalqaro xususiy huquqning eng ko'p o'rganilgan yo'nalishlaridan biri bo'lib, bu borada ko'plab ilmiy ishlar olib borilgan. Xususan, K. Zvekov [4] o'zining tadqiqotlarida xalqaro xususiy huquqdagi yurisdiksiya konsepsiyasining rivojlanishini tahlil qilib, uning tarixiy ildizlari va zamonaviy tendensiyalarini ko'rsatib bergan. Uning fikricha, yurisdiksiya vakolati sud tizimining suverenitetni ifodalash mexanizmlaridan biri hisoblanadi.

L. N. Galenskaya [5] va M. M. Boguslavskiy [6] kabi rus huquqshunoslari xalqaro xususiy huquqning umumiy nazariy masalalarini yoritish bilan bir qatorda, yurisdiksiya masalalariga ham keng o'rin berganlar. Boguslavskiyning ishlarida xorijiy sudlarning yurisdiksiyasi tan olinishi va chet el sud qarorlarining ijro etilishi bilan bog'liq muammolar chuqur tahlil qilingan. Ayniqsa, xalqaro shartnomalar, jumladan, Minsk konvensiyasi kabi hujjatlarning bu jarayondagi ahamiyati alohida ta'kidlangan.

G'arb huquqshunosligida, masalan, Dicey, Morris & Collins tomonidan yozilgan "The Conflict of Laws" [7] kabi fundamental asarlarda yurisdiksiya qoidalarining keng doirasi, jumladan, umumiy yurisdiksiya (general jurisdiction) va maxsus yurisdiksiya (specific jurisdiction) tamoyillari, shuningdek, forum non conveniens doktrinası batafsil o'rganilgan. Ushbu asarlar AQSh va Buyuk Britaniya huquq tizimlarida yurisdiksiya masalalarini tushunish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ular xalqaro nizolarda qaysi forumning eng maqbul ekanligini aniqlashda sudlarning diskretion vakolatlariga e'tibor qaratadi.

O'zbekiston huquqshunosligida ham bu mavzuga oid bir qator ishlar mavjud. O. O. Oqilov [8] va Sh. M. Mengliyev [9] kabi olimlar xalqaro xususiy huquqning umumiy masalalari bilan birga, yurisdiksiya masalalariga ham to'xtalib o'tganlar. Biroq, chet elliklar ishtirokidagi ishlarda yurisdiksiya masalasining nazariy va amaliy

jihtadan chuqur va har tomonlama tahlili, zamonaviy global tendensiyalarni hisobga olgan holda o'rganilishi hali ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik tadqiqotlar umumiy nazariy asoslarga e'tibor qaratgan bo'lib, O'zbekistonning amaliyotiga oid maxsus tahlillar nisbatan kam. Ushbu maqola ushbu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda yurisdiksiya masalasining nazariy va huquqiy asoslarini har tomonlama tahlil qilish uchun quyidagi tadqiqot metodlari qo'llanilgan:

Qiyosiy-huquqiy metod. Turli davlatlarning (masalan, AQSh, Buyuk Britaniya, Rossiya va O'zbekiston) yurisdiksiya qoidalarini taqqoslash orqali ulardagi umumiy tendensiyalar va farqlar aniqlangan. Bu, ayniqsa, shaxsiy yurisdiksiya va forum non conveniens kabi masalalarni tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etgan [10].

Tarixiy-huquqiy metod. Yurisdiksiya konsepsiyasining tarixiy rivojlanishi, uning turli davrlardagi transformatsiyalari va zamonaviy xalqaro xususiy huquqdagi o'rni o'rganilgan [4].

Nazariy tahlil metodi. Yurisdiksiya masalasiga oid mavjud ilmiy nazariyalar, jumladan, suverenitet nazariyasi, minimal aloqalar nazariyasi (minimum contacts) va kelishuv yurisdiksiyasi (consent jurisdiction) kabi tushunchalar chuqur tahlil qilingan [7].

Normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish metodi. Xalqaro konvensiyalar (masalan, Gaaga konferensiyalari hujjatlari), ikki tomonlama shartnomalar va O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi, "Xalqaro xususiy huquq to'g'risida"gi qonun kabi milliy qonun hujjatlari tahlil qilingan [1, 11].

Deduktiv va induktiv yondashuvlar. Umuman olganda, tadqiqot yurisdiksiyaning umumiy prinsiplaridan xususiy holatlarga o'tish (deduksiya) va xususiy amaliy holatlardan umumiy qoidalarni shakllantirish (induksiya) orqali amalga oshirilgan.

Sistemali yondashuv. Yurisdiksiya masalasi xalqaro xususiy huquqning boshqa institutlari (masalan, qo'llaniladigan huquqni aniqlash, sud qarorlarini tan olish va ijro etish) bilan uzviy bog'liqlikda ko'rib chiqilgan [6].

Natijalar

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida chet elliklar ishtirokidagi ishlarda yurisdiksiya masalasining murakkabligi va ko'p qirraliligi aniqlandi. Quyida asosiy natijalar keltirilgan:

1. Yurisdiksiya prinsiplarining xilma-xilligi. Turli davlatlar yurisdiksiyani aniqlashda turli prinsiplarga asoslanadi. Masalan, umumiy yurisdiksiya (general jurisdiction) shaxsning doimiy yashash joyi yoki korporatsiyaning ro'yxatdan o'tgan joyiga asoslansa, maxsus yurisdiksiya (specific jurisdiction) nizo bilan bevosita bog'liq harakatlar sodir bo'lgan joyga bog'liq bo'ladi [7]. O'zbekiston qonunchiligida Fuqarolik protsessual kodeksining 36-bobida xorijiy shaxslar ishtirokidagi ishlarning sudlovga tegishliligi belgilangan bo'lib, bu asosan javobgarining joylashuvi va shartnoma majburiyatlari joyiga asoslanadi [1].

2. Xalqaro konvensiyalarning o'рни. Xalqaro konvensiyalar, jumladan, sudlovga tegishlilik, sud qarorlarini tan olish va ijro etish bo'yicha Gaaga konvensiyalari (masalan, 2005 yilgi tanlash to'g'risidagi konvensiya) yurisdiksiya masalalarini unifikatsiya qilishda muhim rol o'ynaydi [12]. Ushbu konvensiyalar a'zo davlatlar o'rtasida sudlovga tegishlilikni aniqlashda umumiy qoidalarni joriy etishga yordam beradi va sud qarorlarining o'zaro tan olinishi va ijro etilishi uchun asos yaratadi.

3. Forum non conveniens doktrinasi. Ayniqsa, umumiy huquq tizimiga ega davlatlarda keng qo'llaniladigan forum non conveniens doktrinasi, sudga ishni ko'rib chiqishdan bosh tortish imkoniyatini beradi, agar boshqa bir forum nizo uchun qulayroq bo'lsa. Bu holatda sud ishtirokchilar va dalillarning joylashuvi, qonunni qo'llash qulayligi kabi omillarni hisobga oladi [7]. O'zbekiston huquqida bu doktrina to'g'ridan-to'g'ri qo'llanilmasa-da, ishlarni sudlovga tegishliligini aniqlashda ba'zi holatlarda shunga o'xshash prinsiplar qo'llanadi [11].

4. Chet el sud qarorlarini tan olish va ijro etish muammolari. Yurisdiksiya masalasining to'g'ri hal etilishi chet el sud qarorlarining tan olinishi va ijro etilishi uchun muhim shartdir. Agar sud, ishni ko'rib chiqish uchun yurisdiksiyaga ega bo'lmasa, uning qarori boshqa davlatda tan olinmasligi mumkin [6]. O'zbekiston Respublikasi FPK ning 39-bobi chet el sud qarorlarini tan olish va ijro etish tartibini belgilaydi va bunda sudning tegishli yurisdiksiyaga egaligi muhim mezon hisoblanadi [1].

5. O'zbekiston qonunchiligidagi aks etish. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi va "Xalqaro xususiy huquq to'g'risida"gi Qonuni xalqaro xususiy huquq, shu jumladan yurisdiksiya masalalarini tartibga soladi. Ushbu qonun hujjatlarida chet el elementli ishlarning sudlovga tegishliligi bo'yicha aniq qoidalar belgilangan bo'lib, bunda javobgarining yashash joyi, shartnoma tuzilgan joy va shartnoma bo'yicha majburiyatlarning bajarilish joyi kabi omillar asos qilib olinadi [1, 11].

Muhokama

Olingan natijalar chet elliklar ishtirokidagi ishlarda yurisdiksiya masalasining global miqyosdagi dolzarbligini tasdiqlaydi. Turli davlatlarning yurisdiksiya qoidalaridagi xilma-xillik va ba'zi hollarda ular o'rtasidagi ziddiyatlar, transchegaraviy nizolarni hal qilishda jiddiy qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. Ayniqsa, "forum shopping" (eng qulay sudni tanlash) va sud qarorlarining tan olinmasligi kabi amaliy muammolar, bu sohada xalqaro hamkorlikni kuchaytirish zaruratini ko'rsatadi.

O'zbekiston qonunchiligida yurisdiksiya masalalari bo'yicha asosiy qoidalar belgilangan bo'lsa-da, ba'zi jihatlar bo'yicha yanada chuqur tahlil va takomillashtirish imkoniyatlari mavjud. Masalan, umumiy huquq mamlakatlarida keng qo'llaniladigan forum non conveniens doktrinasini O'zbekiston huquq tizimiga implementatsiya qilish imkoniyatlarini o'rganish, sudlarga nizolarni eng samarali va adolatli tarzda hal qilishda ko'proq moslashuvchanlikni ta'minlashi mumkin [7]. Bu, ayniqsa, murakkab xalqaro nizolarda, qaysi sudning ishni ko'rib chiqish uchun eng maqbul ekanligini aniqlashda foydali bo'ladi.

Shuningdek, xalqaro konvensiyalarga qoʻshilish va ularning milliy qonunchilikka implementatsiyasi yurisdiksiya masalalarida yagona amaliyotni shakllantirishga yordam beradi. Oʻzbekistonning Gaaga xalqaro xususiy huquq konferensiyasi ishlarida faol ishtirok etishi, yurisdiksiya masalalarida global standartlarga moslashishga yordam berishi mumkin [12]. Bu, oʻz navbatida, chet el sarmoyadorlarining Oʻzbekistonga boʻlgan ishonchini oshirishga va transchegaraviy savdo-iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kelajakdagi tadqiqotlar, xususan, elektron tijorat va raqamli iqtisodiyot rivoji bilan bogʻliq yurisdiksiya masalalariga eʼtibor qaratishi lozim. Internet orqali amalga oshiriladigan bitimlar va transaksiyalarda yurisdiksiyani aniqlash, anʼanaviy yurisdiksiya qoidalariga yangi chaqiriqlar qoʻymoqda [13]. Bu sohadagi nazariy va amaliy ishlanmalar Oʻzbekiston huquq tizimining xalqaro tendensiyalarga moslashishiga yordam beradi.

Xulosa

Chet elliklar ishtirokidagi ishlarda yurisdiksiya masalasi xalqaro xususiy huquqning fundamental muammolaridan biri boʻlib, global iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi bilan uning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Ushbu tadqiqot yurisdiksiya nazariyalarini, turli mamlakatlarning huquqiy amaliyotini va Oʻzbekiston qonunchiligini tahlil qilib, quyidagi asosiy xulosalarga erishdi:

1. Yurisdiksiya murakkabligi. Chet el elementli ishlarda yurisdiksiyani aniqlash koʻplab omillarga bogʻliq boʻlib, turli davlatlarning qoidalari oʻrtasida farqlar mavjud. Bu esa, xalqaro nizolarda huquqiy noaniqliklarga olib kelishi mumkin [3].
2. Xalqaro hamkorlikning zaruriyati. Xalqaro konvensiyalar va ikki tomonlama shartnomalar yurisdiksiya masalalarida huquqiy aniqlikni oshirish va sud qarorlarining oʻzaro tan olinishi va ijro etilishini taʼminlashda muhim vosita hisoblanadi [12].
3. Milliy qonunchilikni takomillashtirish. Oʻzbekistonning mavjud qonunchiligi yurisdiksiya boʻyicha asosiy prinsiplarni oʻz ichiga olgan boʻlsa-

da, forum non conveniens kabi zamonaviy doktrinalarni o'rganish va ularni implementatsiya qilish imkoniyatlarini ko'rib chiqish orqali uni yanada takomillashtirish mumkin. Shuningdek, yangi texnologiyalar bilan bog'liq yurisdiksiya masalalarini huquqiy tartibga solishga e'tibor qaratish lozim [13].

4. Huquqiy ta'lim va tadqiqot. Yurisdiksiya masalalariga oid ilmiy tadqiqotlarni va huquqiy ta'limni chuqurlashtirish, milliy sud tizimining xalqaro darajadagi malakasini oshirishga yordam beradi va bu sohadagi amaliy muammolarni samarali hal etishga imkon beradi.

Ushbu tadqiqot natijalari, xalqaro xususiy huquq sohasidagi qonunchilikni va amaliyotni takomillashtirishda foydali bo'ladi degan umiddamiz.

Adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksi. (2018 yil 22 yanvardagi O'RQ-460-son Qonuni).
2. Azizov E. I. (2012). Xalqaro xususiy huquq. Darslik. – Toshkent: TDYUI.
3. Karimov I. A. (2012). O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O'zbekiston.
4. Zvekov K. M. (2004). Mejdunarodnoe chastnoe pravo. Kurs lektsiy. – Moskva: Norma.
5. Galenskaya L. N. (2001). Mejdunarodnoe chastnoe pravo. Uchebnik. – Moskva: Yurist.
6. Boguslavskiy M. M. (2004). Mejdunarodnoe chastnoe pravo. Uchebnik. – Moskva: Yurist.
7. Dicey A. V., Morris J. H. C., Collins L. (2006). Dicey, Morris and Collins on The Conflict of Laws. 14th ed. – London: Sweet & Maxwell.
8. Oqilov O. O. (2016). Xalqaro xususiy huquq. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Adolat.
9. Mengliyev Sh. M. (2019). Xalqaro xususiy huquq asoslari. Darslik. – Toshkent: TDYUI.

10. Davlatov M. (2020). Xalqaro xususiy huquqda nizolarni hal qilishda yurisdiksiya masalasi. // Yuridik fanlar ahborotnomasi. № 3. B. 120-125.
11. O‘zbekiston Respublikasining “Xalqaro xususiy huquq to‘g‘risida”gi Qonuni. (2021 yil 6 apreldagi O‘RQ-682-son Qonuni).
12. Gaaga Xalqaro Xususiy Huquq Konferensiyasi rasmiy sayti. www.hcch.net. (Oxirgi kirish sanasi: 2025 yil 14 iyul).
13. Lessig L. (1999). Code and Other Laws of Cyberspace. – New York: Basic Books.